

DE UURWERKEN VAN DE NICOLAÏKERK TE UTRECHT

Vooruitlopend op een gedegen artikel dat de titel „De uurwerken van de Nicolaïkerk te Utrecht” werkelijk rechtvaardigt, wil ik in de beperkte ruimte die mij hier thans voor is gegeven, toch proberen enige relevante kanttekeningen te maken over het veruit belangrijkste uurwerk dat de Klaaskerk rijk was en dat thans als symbool van de tijdmeting een ereplaats heeft gekregen in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Reeds op deze plaats wil ik mijn grote erkentelijkheid uitspreken tegenover de directie van het Rijksmuseum, die mij alle betreffende documentatie en fotomateriaal welwillend ter beschikking stelde.

Welnu, in 1581, kort nadat de St. Nicolaaskerk was overgegaan naar de hervormde religie, bestond een plan om de bouwvallige zuidertoren af te breken. De buurt was het hier evenwel allerminst mee eens en er werd geld ingezameld om een uurwerk met slag- en speelwerk in de hiervoor aan te passen nieuwe bovenbouw van deze toren aan te brengen.

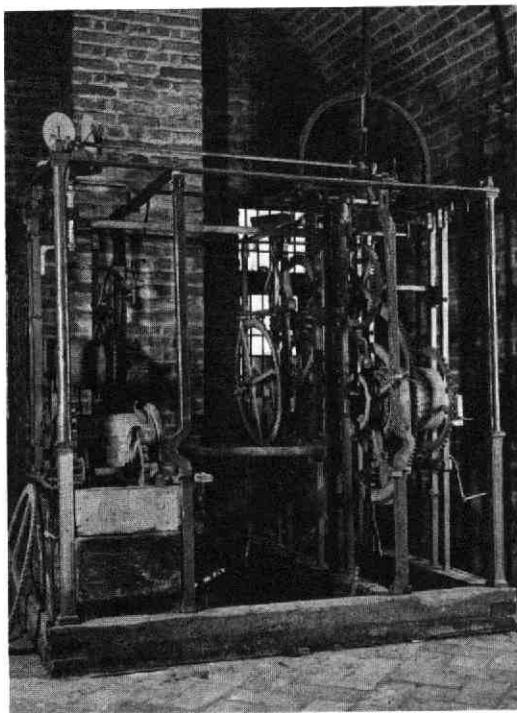
In de periode 1581-1586 wordt een nieuw uurwerk opgesteld en verbeterd; voor het op de speeltrommel aangesloten carillon moge verwezen worden naar het betreffende artikel van de stadsbeiaardier Chris Bos.

Waarschijnlijk met uitzondering van het oude Domtorenuurwerk, dat in 1859 vervangen werd door een nieuw van de Parijse uurwerkmaker Borrel, was het Klaasuurwerk het belangrijkste, oudste, en meest gecompliceerde torenuurwerk van de stad.

Ten aanzien van de Domtoren moge hier volstaan worden met de mededeling dat het uurwerk van vòòr 1859 verdwenen is. Zijn opvolger, het Borrel-uurwerk was een pronkstuk van 19e eeuwse uurwerkmakerskunst, compleet met rustende gang, temperatuurcompensatie en force constante. Het Borrel-uurwerk heeft in 1974 een aantal technische ingrepen ondergaan die eerder als een verminking dan als een restauratie aangemerkt kunnen worden.

Voor een gedetailleerde analyse van deze ingrepen moge verwezen worden naar een bij de Gemeente Archieven Utrecht en de Dienst Openbare Werken Utrecht gedeponereerd stuk d.d. 30 januari 1979 onder de titel: *Kanttekeningen restauratie Domtoren 1975*.

Ten aanzien van het Jacobi-uurwerk dient opgemerkt te worden dat men thans doende is de bij de Dienst Openbare Werken Utrecht opgeslagen restanten te restaureren en samen te voegen tot een verantwoord geheel dat wederom in de Jacobi-kerk of -toren op-

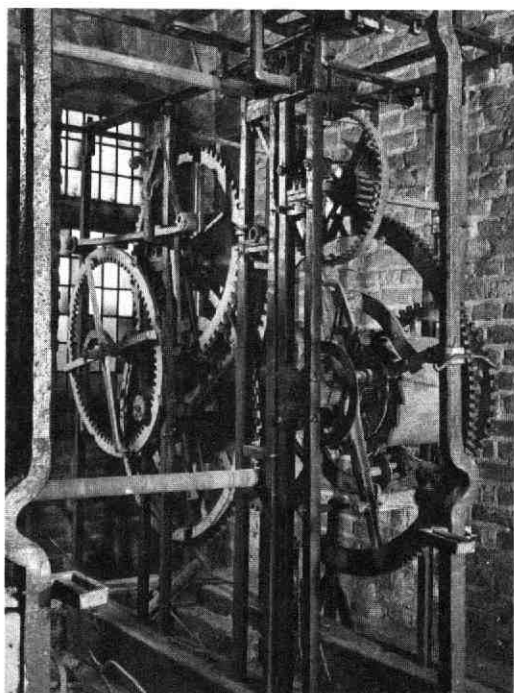

Opstelling van het Klaasuurwerk in de Egmondkapel van de Domtoren, 1969. (Foto: Rijksmuseum, Amsterdam)

gesteld zal kunnen worden. En terecht! Het Jacobi-uurwerk is een uitmuntend werkstuk van de Nijmeegse uurwerkmaker Jan Becker van Call en werd door hem in 1648-1651 voor de Jacobi-toren vervaardigd.

Binnen de stad Utrecht zijn thans geen verdere torenuurwerken van vergelijkbare importantie meer aanwezig.

Noch de Domtoren, noch de Jacobitoren hebben of hadden - zoals wèl bij de Klaastoren het geval was - een uurwerk waarin de raderwerken van uur-, slag- en speelwerk tot één geheel waren samengevoegd. Het was gebruikelijk om uur- en slagwerk te combineren binnen één ijzeren frame, terwijl de speeltrommel met het bijbehorende raderwerk vele meters hoger in de toren was aangebracht.

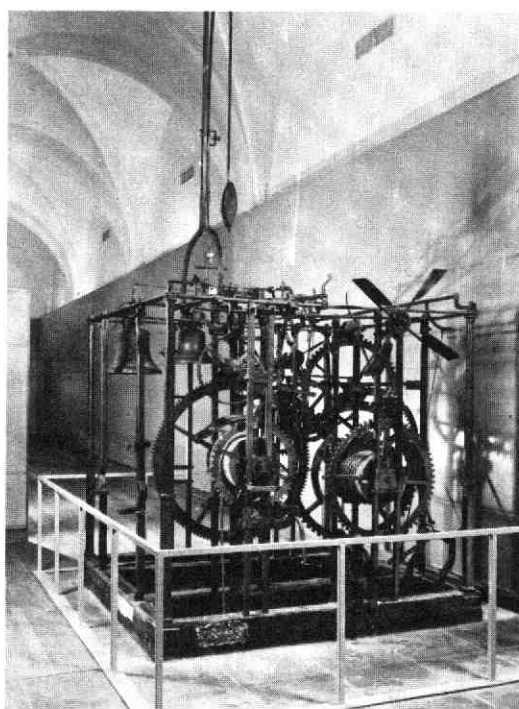

Detail Klaasuurwerk (gaand werk en uurslag). Duidelijk zichtbaar zijn de uitbuikingen in de verticale stijlen met direct daaronder de supporten voor het mechanische toetsenklavier. Speeltrommelas en windvleugel zijn nog aanwezig, 1969. (Foto: Rijksmuseum, Amsterdam)

Beschikbare torenruimte en vooral ook het niveauverschil tussen luid/slagklokken, wijzerplaten en carillonklokken hangt hier nauw mee samen. De compacte bouw van de nieuwe bekroning van de zuidertoren van de Klaaskerk vormde een belangrijke reden om de gewenste vier werken - gaand-werk, uurslag, half-uurslag en speelwerk - alle onder te brengen binnen één smeedijzeren raamwerk met een grondvlak van 220 x 220 cm en een hoogte van 224 cm.

In dit opzicht is het Klaasuurwerk binnen Utrecht uniek. De oudste thans nog bestaande vorm van torenuurwerk waarin uur-, slag- en speelwerk zijn verenigd is naar alle waarschijnlijkheid het fraaie laatgotische torenuurwerk dat Heijnrick Vabrie van Breda in 1542 vervaardigde voor de Haagse Jacobstoren. Hoewel niet meer compleet is dit uurwerk thans een indrukwekkend pronkstuk van het Nederlands Goud-, Zilver- en Klokkenmuseum te Schoonhoven. Na het Klaasuurwerk zouden nog vele uur/slag/spelwerk combinaties volgen: het Paleis op de Dam te Amsterdam is hier een van de fraaiste 17e eeuwse voorbeelden van.

Terug naar het Klaasuurwerk. In zijn oudste vorm - ongeveer een eeuw voor zijn ombouw tot slingeruurwerk - bestond het gaande werk uit twee raderen

Huidige opstelling in het Rijksmuseum te Amsterdam.

De beide klokjes vullen de lege speelwerkruimte enigszins op; aangesloten op heel- en halfslag, 1970. (Foto: Rijksmuseum, Amsterdam)

met spillegang en foliot. Het grondrad (144 tanden) dreef zonder tussenrad het échappementrad aan, waarvan de \pm 40-60 tanden de verticale lepelspil van de foliot (twee horizontaal aan deze lepelspil bevestigde armen met verplaatsbare gewichten) heen en weer bewogen. Het grondrad met zijn touwspoor is ongetwijfeld origineel; het échappementrad werd bij de verbouwing tot slingeruurwerk vervangen door een kroonrad, dat op zijn beurt een horizontaal boven het frame draaiend nieuw échappementrad aandreef. De nu horizontaal liggende lepelspil drijft via een paar vorken de slinger aan. Deze constructie uit het einde van de zeventiende eeuw (?) is sindsdien niet meer noemenswaardig gewijzigd en functioneert sinds 1970 weer als vanouds, zei het niet meer binnen de singels van Utrecht maar in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Direct naast het gaande werk is het raderwerk voor de uurslag aangebracht. Evenals het daartegenover geplaatste raderwerk voor de half-uurslag zijn hieraan geen noemenswaardige wijzigingen aangebracht. Beide slagwerken bestaan uit een grondrad, tussenrad en windvleugel waarbij de grondraden tevens de nokken dragen voor de uitlichting van de hamers en voorzien zijn van het rondsel dat een in-

wendig vertande sluitschijf aandrijft. Naast het raderwerk voor de half-uurslag bevond zich de forse houten wals voor de opwinding van het zware speelwerkgewicht. Het gehele middengedeelte van het uurwerk alsook het gedeelte naast het kleinste slagwerk werden in beslag genomen door de zware raderen van het speelwerk en de grote speeltrommel. De breedte van de speeltrommel zal ± 90 cm geweest zijn; de diameter ruim 150 cm. De merkwaardige uitbuikingen van de beide middenste stijlen geven duidelijk aan waar het door de nokken van de speeltrommel bespeelde toetsenklavier heeft gezeten.

De op zichzelf minder logische constructie van een windvleugel binnen het frame (de windvleugel van de half-uurslag) laat zich evenwel terstond verklaren door een - voorlopig helaas denkbeeldige - reconstructie van het speelwerk: de windvleugel hiervan nam met zijn enorme bladen de gehele betreffende buitenzijkant van het uurwerk in beslag!

Ten aanzien van het speelwerk zijn er enige markante verschillen tussen de opstelling in de Egmondkapel en in het Rijksmuseum te constateren.

Bij de opstelling in de Egmondkapel zijn de zware opwindraderen en de houten gewichtswals met palrad duidelijk zichtbaar terwijl ook de (originele?) windvleugelas bovenin opvalt.

Ongetwijfeld in de loop van de 19e eeuw is deze speelwerkwindvleugel verwijderd en is op de windvleugelas het wormrad aangebracht dat een nieuwe, verticale windvleugelas met worm en uitklapbare bladen aandreef.

Alhoewel het hier gedeeltelijk om 19e eeuwse vervangingen gaat, is het mijns inziens toch jammer, dat bij de opstelling van het uurwerk in het Rijksmuseum in 1970 al deze zaken zijn verwijderd.

De bij diezelfde restauratie aangebrachte twee slagklokjes vullen deze ruimte weliswaar enigszins op doch geven misschien de bedriegelijke illusie dat ze één geheel vormen met het uurwerk, hetgeen in de oorspronkelijke opstelling uiteraard allerm minst het geval was.

Het half-uurklokje hangt zelfs precies op de plaats waar voorheen de as van de speelwerkwindvleugel liep.

Ik haast mij overigens om aan deze kleine kanttekeningen van ondergeschikt belang terstond toe te voegen dat - in ieder geval in 1969/1970 - het Rijksmuseum te Amsterdam dit historische stuk aanmerkelijk meer waard was dan Utrecht, getuige alleen al de pijnlijke

verschillen tussen de foto's in de Egmondkapel en in het Rijksmuseum.

De geschiedenis van het uurwerk ziet er dan in vogelvlucht ongeveer als volgt uit:

1581-1586	aanbesteding en vervaardiging.
1589	eerste verbeteringen uur- en speelwerk.
1651	23 nieuwe Hemony klokken worden aangesloten aan het speelwerk.
eind 17e eeuw	(misschien zelfs 1726?): ombouw tot slingeruurwerk.
17e, 18e en 19e eeuw	geregeld onderhoud en kleinere reparaties.
19e eeuw	aanbrengen minuutwijzers (?) en wijzigingen raderwerk speelwerk.
± 1950	verplaatsing uurwerk naar Egmondkapel Domtoren in verband met restauratie van het westwerk van de Klaaskerk.
1969	uurwerk naar Rijksmuseum Amsterdam.
1969/1970	algehele restauratie uurwerk (met totale weglating speelwerkresten) in Rijksmuseum.

Ondergetekende is zich zeer wel bewust van de grote onvolkomenheid en incompleetheid van deze kanttekeningen. Een diepgaande studie in het gemeentelijk archief, alsook in het archief van de Klaaskerk (na 1800, dat bij de Nederlandse Hervormde Gemeente berust) zal, tezamen met een zorgvuldige bestudering van alle verdere gegevens die uurwerk en uurwerkresten zelf opleveren, hopelijk ooit resulteren in een gedegen verhandeling over de uurwerken van de Nicolaïkerk te Utrecht en het meesterstuk uit 1581 in het bijzonder.

Utrecht

*Drs. J. J. L. Haspels
conservator-directeur Nationaal Museum
van Speelklok tot Pierement.*